



## Aydın Mədətoğlu

Bizim yazar

Uzaq Şərqdən Avropanın ortalarına qədər 1200 illik İslama qədərki Türk hakimiyətini əsaslı X əsrdən başlayıb XX əsrdə sona erən 1000 (min) illik İslamı Türk hakimiyəti davam etdirmişdir. Bu İslamı Türk hakimiyəti İslam dünyasının müqəddəratında mühüm rol oynamaqla yanaşı Asiya qitəsinin, Şərqi Avropanın, Balkanların və Şimali Afrikanın son min illik tarixinə də yon vermişdir. Adı çəkilən bu ərazilərdə Türk hakimiyəti ilə yanaşı Türk mədəniyyəti, Türk ədəbiyyatı və Türk dili də önəmli rol oynamışdır. Türklər hakimiyyətdə bu bölgələrdə ictimai-siyasi məsələləri yanaşı mədəni və dini məsələləri də tənzimləməkdə məhirlər idarəçilər olmuşlar. Bu İslamı Türklər hakimiyətləri dövründə Buddizm, İslam və Xristian dinlərinin hakim olduğu ölkələrdə mövcud mədəni dəyərlər, Türk dini və mədəni dəyərlərini əhəngli bir şəkildə qaynaşdırmışlar ki, bu işdə Türk övləti və mütesəvviflərinin də xüsusi xidmətləri olmuşdur. İslamı ərəb və fars övləti və mütesəvviflərindən fərqli olaraq Türk övləti və mütesəvvifləri mövcud dünya dinləri arasında bir uyum saxlamış, yeni bir "Təsəvvüf ədəbiyyatı" vücuda gətirmişlər. Türklərə qədərki Şərq təsəvvüf ədəbiyyatının fikr qaynağı və təməl ideologiyası İslam dini və İslam təsəvvüf olmuşdur. Türklər hakim olduqları ərazilərdə mövcud olan bütün dini dünyagörüşləri çulğalaşdırmış, İslam imanı kimi İslam təsəvvüfünü də Türkün İnam üslubu ilə birləşdirmişlər. Türk təsəvvüf ədəbiyyatı zəngin Türk xalq ədəbiyyatı ilə klassik divan ədəbiyyatını da birləşdirən yaxınlaşdırılmış, hər iki ədəbiyyat arasında bir "ədəbiyyat körpüsü" vəzifəsini də yerinə yetirmişdir.

İslam dinini qəbul edən Türklərin köçəri və oturaq hissələri Təsəvvüfü fərqli şəkildə qəbul etmişlər. Ona görə də Türk Təsəvvüfü cərəyanı "Fikri və Zəhdi Təsəvvüf" olmaqla ikiye ayrılmışdır. İlk öncə Xorasan, Herat, Məvə, Nişabur, Buxara, Fərqanə və digər şəhərlərdə yaranan təsəvvüf sonradan Türk mütesəvvifləri və dərvişləri vasitəsilə köçəri Türklərin yaşadığı bölgələrə də ulaşmışdır ki, bu işdə "1166-cı ildə vəfat edən Türküstan Türk ədəbiyyatının və təsəvvüfünün ölməz böyük şairi, Türk dərvişliyinin qurucusu Əhməd Yəsəvinin xüsusi xidmətləri olmuşdur" (Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, Tarixə Türkiyə, Ankara 1971, səh. 189). Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi: "Türklərin İslamı qəbul etdikləri ilk əsrlərdə zəngin Türk təfəkkürü ilə İslam dünyagörüşünün təmasından yaranan təsəvvüf fəlsəfəsi özünü ilk mükəmməl təzahürünü Türküstan müdrikü Əhməd Yəsəvidə tapmışdır. Böyük müfəkkir və ilk böyük müqəddəs Türk müsəlmanı haqqındakı rəvayət – mənbələr (mənbəyələr-A.M.) tezliklə bütün Türk ölkəsinə dolaşaraq ona heç kimsin iddia edə bilməyəcəyi qədər geniş şöhrət gətirmişdir. Yüzlərlə mürid-dərvişlər el-el, oba-oba gəzib Əhməd Yəsəvi ilahilərinə, yaxud hikmətlərinə Türklər arasında yaymışdır. Öz müridlərinin nə qədər böyük fəzilət sahibi olduğunu göstərmək üçün onun demədiyi sözləri belə onun adından söyləməkdən çəkinməmişlər. Dərvişlər Göy haqiqətinin Yerdəki cərcəsi, Yer Mələkləri

ri, haqq-ədələtin, müqəddəsliyin rəmzi olduqlarından xalq onları dinləmiş, söylədikləri hər fikri qəbul etmişlər. Beləliklə, həm mürid Əhməd Yəsəviyə, həm də onun müxtəlif yüzliliklərdə yaşamış müridlərinə-Yəsəvi dərvişlərinə aid sufiyanə şeirlər sonrakı dövrlərdə tamamilə təbii olaraq "Türküstan müdri-

və onu xalq ədəbiyyatı yolu ilə çatdırmaqda çox mühüm rol oynamış, əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Onun yaratdığı toriqtə ədəbiyyatı bir məktəb şəklinə almış, yarandığı ilk vaxtdan etibarən geniş bir müridlər silsiləsi yaratmışdır. Yəsəvidən sonra 20 il Yəsəvilik toriqtəni davam etdirən ən böyük sufi şair Həkim Ata Süleyman olmuşdur. Bakırqan bölgəsindən çıxan bu sufi şair daha çox Xarəzm bölgəsində məşhurlaşmış 1186-cı ildə vəfat etmişdir.

əyyən mənada "təsəvvüf elmi" deməkdir. Ümumiyyətlə, şərq ədəbiyyatında "Hikmət" yalnız Əhməd Yəsəvinin əsərinə verilən addır. "Divani-Hikmət" adlanan bu əsər bir mürid və İslam mücahidi olan Əhməd Yəsəvinin İslamiyyətin əsaslarını, şəriətin əhəmiyyətini, təsəvvüf haqqındakı inanc və fikirlərini, əməli oxlaq və mühiyyətin ictimai çatışmazlıqlarını, ilahi eşq, Tanrının mütləq iradə və qüdrətini, Peyğəmbər sevgisini, ibadət, axirət həyatını, qiyamət əhvalını, Cənnət və

Əhməd Yəsəvi köçəri Türklər arasında onların anladığı ana Türkçədə onlara kitab edərək İslam dini qaydalarını onların arasında yaymaq üçün dərviş yetişdirmişdir ki, bunun da sayəsində İslam dini Türküstanda geniş yayılmış və mənimsənilmişdir. İnsanlara səadət yolunu göstərən bu dərvişlərə Türklər böyük sevgiylə yanaşmış, onları keçmiş şaman və əzənlərə bənzətməmiş, onları "Ata, Baba" adları ilə anmışlar. Türk-İslam dövründə yayılmış dörd böyük toriqtədən

# Türküstan Piri – Təsəvvüf fəlsəfəsinin ölümsüz şairi Əhməd Yəsəvi

kü" Əhməd Yəsəvinin əsərləri kimi təqdim olunmağa başlamışdır" (Seçmələr bizimidir-A.M. Bax: Nizami Cəfərov, Türk xalqları ədəbiyyatı, I cild, Bakı 2006, səh. ).

Əhməd Yəsəvi XI əsrin ikinci yarısında Türküstanın Yəsəv şəhərində Şeyx İbrahim adlı müqəddəs bir şəxsin ailəsində dünyaya gəlmiş, yeddi yaşında ikən ata-anasını itirmişdir. Əhməd Yəsəvi dövrün məşhurluq sufi alimi Şeyx Yusif Həmədanidən (1048-1140) dərslər almış, 30 il ona müridlik etmiş, nəhayət 1160-cı ildə onun üçüncü xalifəsi olsa da, o, öz yerini Əbdülxəlil Qududaniyə verərək Yəsəviyə dönmüşdür. Türk, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən, İslam əsaslarını dərindən öyrənən Əhməd Yəsəvi xalqın anlayacağı bir dildə söylədiyi hikmətləri ilə tezliklə bütün Türküstanda böyük şöhrət qazanaraq "Türküstan müdrikü" titulu qazanmışdır. Rəvayətə görə Əhməd Yəsəvinin doxsan doqquz min müridi olmuşdur ki, bunlardan ən məşhuru Mansur Ata, Səid Ata və Süleyman Həkim Ata olmuşlar.

Xalqın içində yetişən Əhməd Yəsəvi ruh oxşayan çəkiç hikmətləri sayəsində qısa bir zamanda cədirələrdə köçəri həyat keçirən Türklər arasında tanınmış, əfsanəvi bir şəxsiyyət soviyyəsinə yüksəlmişdir. Hikmətləri kimi koramətləri də geniş Türk xalqını sarmış, ağızdan-ağıza dolaraq onu əfsanələşdirmişdir. Bir əfsanədə hətta göstərilir ki: "Yəsəvi və şagirdləri quş şəklinə girərək uça bilərlər" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 33).

Böyük toriqtə sahibi və filosof olan Əhməd Yəsəvinin orta əsr tarixi və xüsusi təsəvvüf şairləri "Şəriətin nizamı, Toriqtənin imamı və Haqiqətin təməli" kimi vəsləndirmiş, onu ədəbiyyat tarixinə bu cür tanıtmışlar. Mənavi qüdrəti, yüksək şəriyyəti və ürü ilə coğrafi hüdundan aşan Əhməd Yəsəvi şeirlərində *Qul Xacə Əhməd, Sultan Xacə Əhməd, Əhməd Miskin, Əhməd Şikəstə, Qul Əhməd, Xacə Əhməd, Xacə Əhməd Yəsəvi, Yəsəvi, Sultan Əhməd, Miskin Xacə Əhməd Yəsəvi və s. kimi ləqəblər işlətməmişdir. Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar göstərirlər ki: "Yəsəvi kimi ün salmış, şöhrət qazanmış bir müfəkkirin durubdururken bu qədər çox ləqəb işlətməsinə ehtiyac olmadığı nəzərə alınacaq olarsa, bir qism şeirlərin sonradan Yəsəviyə yamandıqına şübhə yoxdur. Fəqət ne yazıq ki, bu böyük şöhrət şairin lehinə çox əleyhinə olmuşdur. Bu xalq filosofunun qələmindən çıxan şeirləri və hikmətləri sayğı üzündən geniş dəyişikliklərə yol açmış və illər keçdikcə bəzə tanınmayacaq dərəcədə, qəribə bir şəkildə gəlib çalmışdır. Bu gün əlimizdə Yəsəviyə aid edilən şeir mirasının gerçəyini təqdimləndirən ayrd etməyə imkan qalmamışdır. Ona görə də Əhməd Yəsəvinin ədəbi şəxsiyyəti və dili haqqında kəsin bir fikri yürütmək imkansızdır. Hələ kitab xələtinin bolluğu və diqqətsizliyi məsələni bir qat daha zorlaşdırmaqdadır. Çap nüsxələrindəki şeirlərin də düzensizliyi və mənasızlığı şübhə yaratması bəşbütün işi qarışdırmaqdadır" (Ahmet Cəfəroğlu, Karahanlı devri Türk ədəbiyyatı, Bax: Türk dünyası el kitabı, III cilt, İkinci baskı, Ankara 1992, səh. 63, 64).*

Əhməd Yəsəvi Qaraxanlı dövlət dili olan Xaqaniyə Türkçəsini gətirməkdə

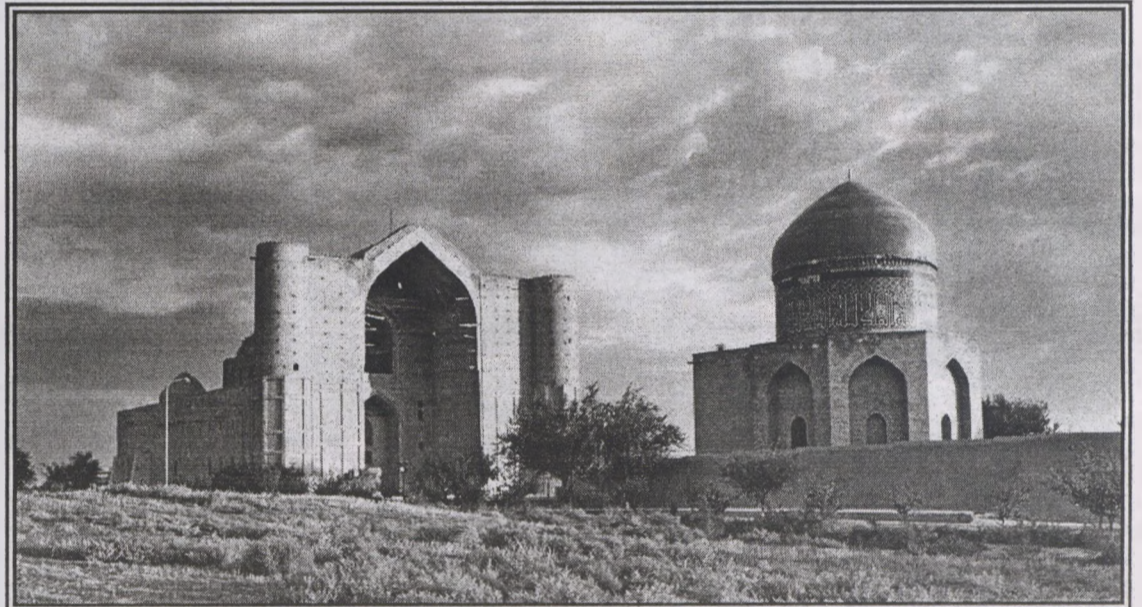
Əhməd Yəsəvinin yaratdığı əsər "Hikmət Divanı" adı ilə məşhurdur. Xalq ruhunu oxşayan bu hikmətlər yalnız şeir olaraq qalmamış, digər sənət əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Müəllifin şeirlərindəki ayn-ayn hikmətli beytlər müxtəlif əsərlərə həkk edilərək həm cəmiyyət zövqünü oxşamış, həm də Türk təsəvvüf ədəbiyyatının yayılmasına xidmət etmişdir. Müfəkkirin "Hikmət Divanı"nın ən mükəmməl nəşrini professor Kamal Ərəslan hazırlamışdır.

İslam dininin təsəvvüf yolu ilə Türklər arasında yayılmasında müstəsna rol oynayan Əhməd Yəsəvi Türk yazılı ədəbi dilinə yeni-yeni məfhumlar gətirmiş, Türk dili İslami dəyişmələrlə zənginləşmişdir. Əhməd Yəsəvi yabançı kolimə və sözlərin mənəca Türkçə qarşılıqlarını pa-

rahonəmi, dünyadan sufiyanə şikayəti, dərvişliyin fəzilətlərini, İslam mütesəvviflərinə aid qissələri, Yəsəvi toriqtənin ədəb və ərkanını bütün tofəruatları ilə İslamiyyətə yonice girmiş və ya hələ İslamiyyəti qəbul etməmiş Türklərə anlatmaq baxımından dövrü üçün əvəzsiz sənət nümunəsidir. Çeşidli bölgələrdə başqa-başqa Yəsəvi dərvişləri tərəfindən toplanıb "Divani-Hikmət" adı altında bir araya gətirilən Əhməd Yəsəvinin "Hikmətləri" Türklər arasında kutsallıq qazanmış, beləliklə "Hikmətlər" bir şəxsin əsəri olmaqdan çıxaraq orta inanc və düşüncənin möhsullanı halına gəlmişdir.

İslam dininə ürəkdən bağlı olan Əhməd Yəsəvi toriqtə başçısı və mütesəvvif olmasına baxmayaraq "Hikmətlər"ində şəriətə zidd heç bir ifadə işlətməmiş-

(Qədirlik, Kubravilik, Əkbərilik, Yəsəvilik) biri də Əhməd Yəsəvi tərəfindən Türküstanda qurulan "Yəsəvilik" toriqtəti idi. Bu toriqtə üzvləri Türküstan, Azərbaycan, Anadolu və Volqaboyu Türkləri arasında İslamiyyəti yaymaqda yanaşı Əhməd Yəsəvinin də ədəbi tədqiqatçısıdır. "Yəsəvilik" Türküstanla yanaşı Qızıl Orda, Qırgıstan, Xorasan, Anadolu və digər bölgələrdə yayılmış, özündən sonra Məvərinərdə yaranan "Nəqşibəndilik", Anadoluda yaranan "Bektəşilik" toriqtətinin ideya qaynağı olmuşdur. Əhməd Yəsəvi olo bir başlanğıc qoymuşdu ki, ondan sonra yaranan oxşar Türk toriqtələri ərəb və fars toriqtətinin təbliğ etdiyi zahidlikdən fərqli olaraq Türk sufiyyində insanı doğru oxlaq və ruh təmizliyi ilə yanaşı vətən və ölkə fikirlərini də Türk dü-



ralə işlətməklə yanaşı, həm də yabançı kolimə və sözləri milli Türk dili qolubinə salaraq xalq dilinə uyğun şəkildə işlətməmiş, bununla da xalq zövqünü oxşamışdır. Əhməd Yəsəvi Türk milli məfkurəsini və İslam dininin mahiyyətini ana Türkçə ilə söylədiyindən onun söyləyişləri xalq tərəfindən göydən enmiş kimi mənimsənilmişdir. Əhməd Yəsəvinin duyğu və düşünce ələmini hazırlayan mənavi mədəniyyətin qaynağını Türk mədəniyyəti və İslam imanı təşkil edir. İslam imanını Türk fəlsəfi düşüncəsi ilə birləşdirən Əhməd Yəsəvi Türk təsəvvüf ədəbiyyatının yaradıcısı olmuşdur. Əhməd Yəsəvi həm də təsəvvüf yolu ilə qədim Türk dini dünyagörüşünün bir çox ünsürünü yaşatmağa nail olmuş, bununla da Türküstanda təsəvvüf fəlsəfəsini sistemləşdirərək bir məslək halına gətirmiş, bu fəlsəfənin köçəri Türk cədirələrindən Xaqan saraylarına qədər yayılmasına nail olmuşdur.

Qeyd ediləyi kimi, Əhməd Yəsəvinin müridi Şeyx Yusif Həmədani olmuşdur. Öz müridi kimi Həfəfi məzhəbində olan Əhməd Yəsəvi öz "Hikmətlər"ində lirazdan daha çox təbliğata ağırlıq vermiş, öz təsəvvüf dünyagörüşünü xalqın zövqünə uyğun bir şəkildə yorumlamağa çalışmış, bunun üçün milli dil, milli ədəd, milli şəkil və milli vəzəndən istifadə edərək İslam dinini Türk zövqü ilə birləşdirərək ərəb və fars təsəvvüfündən tamamilə ayrı bir mahiyyətli, xalqın zövqünə uyğun bir Türk təsəvvüf ədəbiyyatının əsasını qoymuşdur. "Hikmət bilgisi" mü-

dir. O, "Hikmətlər"ində Qurani-Kərimin əhkam və əmrlərini, Həzrəti Peyğəmbərin (s) hədislərində ifadə edilən haqiqətləri dilə gətirdiyini açıqca bildirmişdir. Bir mütesəvvif olan Əhməd Yəsəviyə görə: "Eşqsiz insan insan deyil, Şeytan qöv-mündəndir. İlahi eşq də iman kimi Allahın insanlara bir lütfüdür. Bu lütfə nail olan insan, hər cür pislikdən anırs, içi aydınlanır. İnsan ancaq ilahi eşq ilə öz "Mən"indən sıyrılıb Haqqa qovuşa bilər. Bu eşq maddi insanı yox edib ikiliyi ortadan qaldırır". Təsəvvüfün ölümsüz şairi Əhməd Yəsəviyə görə: "İnsanı Allah yolundan sapındıran nəfsdir. Ona görə də nəfs dağından aşmaq, yəni nəfs bağlanandan qurtulmaq gərəkdir. Əks təqdirdə "Fəna fillah" məqamına ulaşmaq nür-kün olmaz. İnsan qəflətə düşməməli, ölmədən öncə nəfsini öldürməlidir ki, "Fəna-Allah" məqamına orışa bilsin".

Əhməd Yəsəviyə görə: "İnsanın özünü tanıması Haqqı tanıması deməkdir. Qəflətdən oyanmaq, könül gözünü parlatmaq lazımdır, ancaq o zaman Allah qatında bir insan Həzrəti Məhəmmədə(s) layiq bir ümmət ola bilər. İnsanın qürurlanması, özünü böyük göstərməsi caiz deyil. Ululuq yalnız Allaha məxsusdur. Əsil torpaq olan cismimizin heç bir dəyəri yoxdur. İnsan oğlu bir piro bağlanmalı, toriqtə girməlidir. Əsil piro Həzrəti Məhəmməddir (s)". Əhməd Yəsəvi göstərir ki: "Şəriət ilə toriqtə bir-birindən ayrı şeylərdir. Şəriətə dayanmayan toriqtə batildir. İnsanın vəzifəsi şəriət, qolbi və özü isə toriqtədir".

şüncəsinə uyğun olaraq bir-biri ilə qaynaşmışlar. "Baba", "Abdal" kimi tobir-lərlə anılan Türk şeyxlərinin rəhbərliyi ilə "Alpərlər" "Qazi" olaraq vətəni vəzifələrini də yerinə yetirərək Türklər arasında sevilib sayılmışlar. Ümumiyyətlə, Əhməd Yəsəvi bütün Türk sufilərinin "Babası" sayılır. Onun bütün müridləri Türk olmuşdur.

İslam dini mövzularını əlaqəli bir şəkildə xalq çatdırən Əhməd Yəsəvi müsəlman ərəb və hətta müsəlmanlığı qəbul edən ilk Türk ordularının səvəş yolu ilə yəməyə çalışdıqları işi təsəvvüf yolu ilə daha asanlıqla yəmiş, İslam dinini qınc gücü ilə deyil, sözün səhri ilə mənimsətməyə müvəffəq olmuşdur. Bütün Türklərin "Vəlis" kimi tanınan, Türkçə yazan ilk Türk sufi və Türk təsəvvüf ədəbiyyatının banisi olan Əhməd Yəsəvi Ulu Oğuz Xaqanın İmperiya mərkəzi olan Sır-dərya vədisində yəleşən Yəsəv şəhərində 1166-cı ildə vəfat etmiş, orada da dəfn olunmuşdur. Məzar Əmir Teymur tərəfindən müəzzəm bir türbəyə və böyük bir ziyarətçiyə gəvirmişdir. Böyük Əmir Teymurun tikərdiyi məzarlıq abidələri içərisində Xacə Əhməd Yəsəvinin türbəsi tam bir mill məna qazanmışdır. Əmir Teymur bu müqəddəs işi iki böyük və nütuzu Türk dühəsini-özü ilə Əhməd Yəsəvinin bir-biri ilə qovuşdurmuşdur. Özbəklər dövründə Yəsəv şəhərinin "Türküstan" adlanması da Əhməd Yəsəvinin Türklər arasında necə dini və mill bir müqəddəs şəxs kimi əsərlə yəşədiyini göstərir.

Ruhu şad olsun! Amin.